

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2026.01.125>
УДК 81:929Чередниченко(049.32)

С.П. БИБИК, доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
провідний науковий співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sbybyk2016@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>

МОВОЗНАВЧА І КРИТИЧНА СПАДЩИНА – ДЖЕРЕЛО ІСТОРІОГРАФІЇ НАУКИ ТА ІСТОРІОСОФІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ПРАКТИКИ

**Рецензія на: О.В. Кульбабська, О.В. Максим'юк,
Н.О. Шатілова (упоряд.). *Ім'я в науці. Професор
Іван Чередниченко: монографічно-довідкове видання***

Чернівці: Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2024. 512 с., портр. (Серія «Історіографія
мовознавчої науки в Чернівецькому університеті»).

Українське мовознавство має свою історію. Одні її сторінки — теоретичні, які відбивають розгалуження напрямів пізнання Слова, інші — практичні з порадами щодо Слововживання — «так можна і треба», «так не можна, це поза нормою», треті — лексикографічні зі Словниками, що ведуть століття за століттям реєстри змін у лексиконі, четверті — іменні — про тих, хто обрав Слово на ниві національної культури, щоб у дослідницькій практиці зануритися у світ окремішності українства, щоб навчати мови інших для будь-яких потреб, щоб закласти свій наріжний камінь у фундамент науки і практики. Саме такими багатограними постануть перед нами портрети українських лінгвістів із погляду історіографії науки про мову та історіософії її еволюції в конкретних функціонально- і жанрово-стильових виявах.

Цитування: Бибик С.П. (2026). Мовознавча і критична спадщина — джерело історіографії науки та історіософії літературної практики. [Рецензія на: О.В. Кульбабська, О.В. Максим'юк, Н.О. Шатілова (упоряд.). *Ім'я в науці. Професор Іван Чередниченко: монографічно-довідкове видання*]. *Українська мова*, 1 (97), 125—133. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2026.01.125>

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Історіографічний підхід до мовознавчих праць розкриває хронологію розвитку ідей, культуру взаємодії професійної спільноти, допомагає означити роль послідовників-наступників і сучасників у динаміці теоретико-практичних напрямів. Саме такий еволюційний погляд на лінгвістику спонукав народження серії «Історіографія мовознавчої науки в Чернівецькому університеті». Масштабність життєдіяльності філолога-науковця і дидакта — орієнтир, що його заклали в монографічно-довідковій серії знані викладачі-патріоти — автори рецензованої праці «Ім'я в науці. Професор Іван Чередниченко» (2024). Модель видання відрізняється від тієї, яку створили попередники-історіографи українського мовознавства [«Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років» (Київ, 1957); «Мовознавство на Україні за п'ятдесят років» (Київ, 1967); «Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977» (Київ, 1980); В.В. Німчука «Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.» (Київ, 1985); М.А. Жовтобрюха «Нарис історії українського радянського мовознавства (1918—1941)» (Київ, 1991); С.П. Бевзенка «Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови» (Київ, 1991); Л.Е. Довбні, Т.І. Товкайло «Історія українського мовознавства в іменах» (Переяслав, 2019); Н.Ф. Венжинович «Історія українського мовознавства: матеріали до лекцій для магістрантів» (Ужгород, 2022) та ін.], а також книжки із серії «Не все спливає рікою часу...», підготовлені й опубліковані в Інституті української мови НАН України (від 2011) за результатами наукових конференцій на пошану видатних лінгвістів-україністів, мета яких — піднесення престижу академічної науки. Утім рецензована праця — узагальнений фактаж про становлення і розвиток конкретної університетської філологічної школи, багатоаспектна презентація науково-освітньої біографії відомих викладачів.

Перед читачем — колегою-науковцем, викладачем чи студентом, аспірантом — у широкому контексті першої половини ХХ ст. постає багатогранний портрет Івана Григоровича Чередниченка (20.09.1898—17.09.1968), синтаксиста, лінгвостиліста, діалектолога, лінгводидакта.

Як інтегративна праця, рецензоване видання добре скомпоноване. Воно складається з трьох розділів: першого — біобібліографічного, другого — хрестоматійного (зібрано науковий доробок науковця-освітянина з різних напрямів його діяльності), третього — науково-критичного, що відображає навчальний і дослідницький процес як взаємодію колег у царині філологічної освіти. Цінні додатки — документально-хронікальний складник, який конкретизує часово-просторове тло життя і творчості Івана Григоровича — викладача і науковця; характеристичний складник, що об'єднав наукові узагальнення колег про спадщину відомого філолога; науково-методичний, сподіваємося, зініціював створення спецкурсів із лінгвоперсонології, лінгводидактики, історії мовознавства для студентів ЗВО.

Запропоноване монографічно-довідкове видання — відповідь на сучасний запит «Хто ми?», «Хто створював нашу науку?», «У яких суспільно-культурних, суспільно-політичних умовах вона розвивалася і забезпечувала високий рівень освіти на всіх її рівнях?», «Які особисті та професійні

риси мали викладачі і науковці попередніх десятиліть, здобуваючи авторитет у науці та освіті?»... Можливо, читач книжки «Ім'я в науці. Професор Іван Чередниченко» поставить і свої запитання та знайде на них відповіді, імовірно, така оригінальна праця стане стимулом для створення «своїх» історико-філологічних досліджень в інших закладах вищої освіти України. Бо особистість в історії — вагомий чинник прогресу, зокрема науково-освітнього середовища.

Отже, з першого розділу «Іван Григорович Чередниченко — людина, науковець, педагог» дізнаємося, що знаний у майбутньому філолог народився 08(21).09.1898 року в станиці Калужській Катеринодарського р-ну Кубанської обл. Це Краснодарський край. Твердим каліграфічним почерком у листку з обліку кадрів І.Г. Чередниченко зазначив: «Національність — українець. Соціальний стан — козак». Його базова освіта — двокласне станичне училище (закінчив у 1915 році), основи грамотності — Закон Божий, церковнослов'янська грамота, російська мова (вдома спілкувалися українською), арифметика, історія, географія, природознавство, креслення, церковний спів. Від 1918 року почав педагогічну діяльність після закінчення вчительської семінарії... Щире бажання вчитися додало сміливості у 33 роки вступити на історико-філологічний факультет Краснодарського педінституту і успішно захистити дипломну роботу «Дискусія 1934 року про літературну мову та її результати»... Як доброго організатора, Івана Григоровича залучали до роботи на кафедрах альма-матер — спочатку на посаді асистента, згодом — доцента, після захисту докторської — професора.

Уважна й копітка робота колективу авторів з архівів Чернівецького і Глухівського університетів, бібліотечних установ посприяла тому, що було здобуто важливі для окреслення постаті мовно-культурної особистості відомості: біографічні (за текстами офіційно-ділових документів — заяв, характеристик, наказів, витягів, рапортів, їх подано в одному з додатків, узагальнено у хронологічній біографії, с. 70—74), бібліографічні (різножанровий список 88 праць автора — дисертації, нариси, навчальні посібники, питальники з діалектології, підручники, рецензії, наукові статті). Усі охочі можуть ознайомитися з детальною оповіддю про життєвий і науково-педагогічний шлях І.Г. Чередниченка в Україні — Ужгородський, Львівський, Чернівецький університети, Полтавський, Ніжинський та Глухівський педагогічні інститути.

Саме на посаді завідувача кафедри української мови в Чернівецькому університеті Іван Григорович був активним учасником діалектологічних нарад, доповідачем із діалектологічних студій, керував підготуванням науково-педагогічних кадрів, розробляв курси із синтаксису та стилістики, організовував наукові загальноукраїнські конференції із цих напрямів, активно співпрацював із провідною академічною установою — Інститутом мовознавства ім. О.О. Потебні.

Наполегливий, добросовісний, відповідальний, талановитий і скромний водночас, Іван Григорович ішов до захисту докторської дисертації двома шляхами: готував кваліфікаційне дослідження «Порівняльний синтаксис складних речень з підрядним присубстантивним у східнослов'янських

мовах» (на межі 50-х — 60-го року ХХ ст.) і монографію «Нариси з загальної стилістики української мови» (Київ, 1962). Саме ця монографія стала документом для захисту в 1963 році. В українській лінгвостилістиці — це перша ґрунтовна, оригінальна й новітня праця, до якої досі звертаються викладачі та науковці як до джерела історіографії української науки про функціональні різновиди літературної мови. Думаємо, вибір на користь лінгвостилістики був зроблений під впливом активного становлення нової дослідницької дисципліни... Цей факт зафіксувала історія академічної та вишівської науки тих часів: 1962 року в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні розпочали роботу над п'ятикнижжям «Сучасна українська літературна мова». Том «Стилiстика» готували Д.Х. Баранник, В.С. Ващенко, Г.П. Іжакевич, В.В. Коптілов, А.В. Лагутіна, В.С. Перебийніс, М.М. Пилинський та С.Я. Єрмоленко, головний редактор і співавтор — академік І.К. Білодід; у 1963 році у столиці СРСР було зорганізовано Міжвузівську конференцію з питань стилістики, один із членів делегації — І.Г. Чередниченко (дет. див.: *Мовознавство*. 1963. Т. XVIII. С. 115—117).

На жаль, потужний науковий струмінь у життєдіяльності Івана Григоровича в Україні невдовзі послабшав через родинні обставини. Як дізнаємося з рецензованої праці, професор змушений був переїхати працювати до м. Краснодар, де й завершив свій земний шлях 17.09.1968 року.

Другий розділ «Домінанти науково-дослідницьких зацікавлень Івана Чередниченка» складається із чотирьох параграфів — *Синтаксис української мови, Українська лінгвостилістика, Українська діалектологія, Лінгводидактичні аспекти вивчення української мови*. Кожний із них об'єднав наукові тексти, що вже були раніше опубліковані, частина — в авторській редакції. Це зробило зібраний матеріал цінним не лише як додаткове джерело інформації з певних питань лінгвістики, а й розширило уявлення про науковий дискурс середини ХХ ст., сформовані стильові стереотипи мови філологічної науки, стан її термінології.

Як відомо, важливим складником науково-навчального дискурсу є рецензування, що передбачає і оцінювання тієї чи тієї праці, і її популяризацію. Третій розділ монографічно-довідкового видання «Рецензії на наукові та навчально-методичні праці» складається з двох частин. У першій об'єднано показові для мовознавчої критичної думки публікації Івана Григоровича: про етапну авторитетну працю «Курс сучасної української літературної мови. Т. 2. Синтаксис», що побачила світ за редакцією академіка Л.А. Булаховського в 1951 році; про монографічне дослідження відомого лексиколога В.С. Ільїна «Префікси в сучасній українській мові» (1953). У другій — рецензії на праці професора І.Г. Чередниченка, відомі в 50—60-ті роки ХХ ст., та ті, що не втратили значення для історіографії української лінгвістики, а саме: «Нариси з української фразеології» (1951), «Нариси з загальної стилістики сучасної української літературної мови» (1962), а також «Збірник вправ з сучасної української мови» (1955). Зауважимо, що жанр нарису в такому вживанні засвідчує: у середині ХХ ст. освітяни-науковці заклали фундамент важливих фахово орієнтованих дисциплін. Іван Григорович сміливо брався

за складні напрями, серед яких фразеологічна семантика, функціонально-стильова диференціація літературної мови, він бачив предмет вивчення широко, нарисовість давала змогу поєднати і власне науково-теоретичні аспекти, і лінгводидактичні, вона стимулювала до випрацювання системи та структури навчальних курсів, що їх потребувала повоєнна вища освіта в Україні, яка розвивалася в тісній взаємодії з академічними стратегіями розширення діапазону теоретичних і практичних завдань науки про мову, джерел її вивчення.

Оцінка досягнень так званої творчої лабораторії І.Г. Чередниченка сучасниками — *Петром Йосиповичем Горещьким, Михайлом Андрійовичем Жовтоброхом, Зиновією Тарасівною Франко* — доповнена в Додатку Б «Наукове осмислення мовознавчої спадщини І.Г. Чередниченка» рецензованого видання студіями колег із Чернівецького, Ужгородського, Ніжинського, Одеського університетів — А.М. Галас, К.Ф. Германа, Н.В. Гуйванюк та В. Маліборської, А.М. Кайдаш, Ю.О. Карпенка, М.Ф. Станівського. Такий перегук поколінь філологів пронизує всю книжку, розділи якої супроводжують епіграфи — висловлення Івана Григоровича, а також митців минулого, наших сучасників-гуманітаріїв. Вони означили цілком об'єктивно, що І.Г. Чередниченко і з відстані років постає як один із фундаторів лінгвістичної науки в Україні, автор, який пройшов тернистий шлях викладача-науковця в умовах відсутності так званих зразків, створивши оригінальні теоретико-практичні курси. За змістом опублікованих рецензій побачимо, що вони цілком конкретні, критичні, містять зауваження, висловлені в коректній формі (найбільш дискусійною, наприклад, є рецензія П.Й. Горещького, який не сприймав прийменникові конструкції на зразок *без заперечень* як фразеологічні: на сьогодні цю проблему розв'язують у контексті широкого трактування фразеологічності і сформованості в мові комунікем, наявності сталих конструкцій — ці аспекти висвітлено зокрема у працях із синтаксису та стилістики професора Н.В. Гуйванюк). Опубліковані тексти схвальних і доволі ущипливої рецензії є прикладом об'єктивного аналізу важливих для науки і практики праць, що здебільшого мали статус «перша спроба створення», «оригінальна наукова праця», «нова сторінка в дослідженні української мови», «надбання українського мовознавства» (!).

Практичне значення публікації увиразнює Додаток В «Науково-методичний практикум для студентів-філологів (за працями І.Г. Чередниченка)», у якому актуалізовано дидактичну цінність і понадчасовість тренувальних завдань, підготовлених свого часу Іваном Григоровичем. Водночас матеріал додатка виявляє філологічне обдарування освітянина, його прагнення до творчого осмислення глибин мови і використання цих знахідок для навчання інших, розвитку в студентів мовознавчого зацікавлення.

Висловлені міркування та оцінки стосуються історіографічного складника видання.

Не зайвим буде прочитати монографію і з погляду історіософії літературної практики того часового періоду — наукової та офіційно-ділової. У нашій науковій групі стилістики та культури мови перед плануванням будь-якого проєкту ставимо запитання «Для кого?». Так і щодо праць про-

фесора І.Г. Чередниченка. Звернімо увагу на те, що аналітичні матеріали про його праці і власний доробок опубліковано здебільшого на сторінках популярного журналу «Українська мова в школі», заснованого 1951 року. Редакція часопису не обмежувала вчителя інформацією щодо власне шкільних освітніх запитів, а подавала панорамну картину стану і розвитку українського мовознавства. Іван Григорович високо оцінював завдання школи в мовному вихованні, формуванні високої культури мови (не лише з позиції «правильно — неправильно», але й повноти осягнення функціонального потенціалу літературної мови, її виразових, оцінних, мовно-естетичних якостей), що підтверджують його слова: «Тільки той учитель, який добре знає і любить свій предмет, уміє бачити в ньому повчальні явища й цікаві факти, може прищепити і своїм учням любов до рідної мови та допитливість, яка не задовольняється тим, що здобувається на уроці, а сягає за його межі» (цитуюмо за рецензованим виданням, с. 474). У статтях і посібниках, характеризуючи наприклад синтаксичні феномени, І.Г. Чередниченко неодноразово наголошував, що його напрацювання має практичне спрямування — навчання мови, формування грамотного учня, а тому фіксуємо характерні звероти «для з'ясування... доцільно вказати учням на те...», «учні повинні запам'ятати», «треба навчити учнів», «для цього необхідно звернути увагу учнів на...», «слід пояснити учням» тощо.

Легкий прозорий термінологічно чіткий, зорієнтований на діалогізм завдяки активному використанню вставних конструкцій науковий виклад І.Г. Чередниченка забезпечений насамперед ясністю думки щодо предмета дослідження, а конкретно — оперуванням функціонально-стильовими стереотипами науково-популярного різновиду мови: «Розглянемо найголовніші конструкції з порівняльними членами і зворотами», «Крім сказаного, треба ще зупинитися на інфінітивних конструкціях зі службовим словом **щоб**», «Зупинимось на найбільш важливих питаннях і зробимо необхідні критичні зауваження», «Спробуємо розібратися в тому, чи з'ясовує така теорія», «Виникає також питання, як розглядати відносно членності складнопідрядні речення з кількома підрядними?», «Наведемо ще кілька прикладів» і под.

Мова науки, як відомо, тяжіє до узагальненого викладу думки, а тому активні в таких текстах пасивні дієслівні форми на *-ться*, що переважають і в аналізованому доробку («У першому розділі розкривається граматична організація речення...», «Досить детально розглянуто безособові і відносно-безособові речення...», «Ці види підрядності ілюструються такими прикладами...», «За смисловими функціями підрядні класифікуються за традиційною схемою», «Звертається увага на існування складних речень»). Автор уживає почергово залежно від контексту також особові форми з абстрагованим вираженням авторського «ми» («У цьому ж розділі знаходимо детальний аналіз...», «Нам здається, що...» / «Нам здається, завдання і принципи дослідження...»), подеколи вдаючись до його лексикалізації, як-от: *Ми не вдаємося зараз у більш глибокий аналіз функцій; Розпочинаючи укладання римословника Шевченка як першої ланки в створенні великого довідника з української рими, ми ставимо ряд завдань...* Надовго в українській книжній мові закріпилася кон-

струкція зі складеним іменним присудком, коли іменник має форму орудного відмінка (*Значною прогалиною є...*), що рекомендують трансформувати у формули отожднення з використанням іменника в називному відмінку. Відбивають наукові тексти І.Г. Чередниченка і тенденцію до активного вживання віддієслівних іменників із суфіксом *-к-* (*розробка граматичних питань, дальша розробка й вдосконалення теорії; розробка проблеми підрядних речень помітно посилюється; крайній формалізм у трактовці*), відприкметникових абстрактних іменників на *-ість* (*масова поширеність ознаки, стилістико-семантична забарвленість, подібні недоречності трапляються*), які на сьогодні замінили б на *розроблення, випрацювання, трактування чи потрактування, поширення, забарвлення, недогляди* і под. Так само під впливом російськомовної традиції вживання прийменникових конструкцій фіксуємо поширення зворотів із прийменником *при*: «при дослідженні підрядних речень» замість *досліджуючи...*; *у дослідженнях; у процесі дослідження...*; «при розгляді способів вираження» замість *аналіз способів вираження; аналізуючи способи вираження*; «при структурному аналізі складнопідрядних речень» замість *під час структурного аналізу складнопідрядних речень* і под. Стилiстичного редагування потребують із погляду сучасної прескрипції конструкції «зустрічаються прикметникові означення» (правильно: *трапляються прикметникові означення; натрапляємо на...*; *зафіксовано / фіксуємо прикметникові означення*), «слід відзначити вживання Франком...», «слід би чіткіше визначити» (правильно: *варто відзначити вживання...*; *відзначаємо вживання...*; *варто чіткіше визначити*), «у всякому разі ясно» (краще: *цілком зрозуміло*).

Як часово марковані кваліфікуємо синонімічні вживання прикметників *обласний* і *діалектний* у сполуках «обласна специфіка», «діалектні особливості», що їх ужито в одному текстовому уривку. Не завжди автор термінологічно чітко означував стилістичні явища («У багатьох творах ця лексика виступає дуже рельєфно»). Так само ідеологічно заряджені оцінні кваліфікації ролі письменників на зразок: «<...> шукаючи шляхи збагачення української літературної мови»; «При висвітленні питання про його прогресивну роль в історії розвитку української літературної мови, про його величезну роботу в шуканні кращих шляхів її збагачення і розвитку <...>».

Звертаємо увагу на оцінні звороти (зберігаємо редакцію цитованих джерел), засвідчені в опублікованих рецензіях — із позитивним («Книга в цілому справляє відрadne враження», «Оформлена книга задовільно», «Це солідне наукове дослідження, за яким, будемо сподіватися, з'являться нові оригінальні наукові праці про стилістичні скарби нашої мови. Книгою І.Г. Чередниченка покладений на цьому шляху добрий початок» та ін.) чи негативним означенням (разом з тим слід застерегти; до речі було б згадати; «Насправді це не так. Не можна так беззастережно й огульно узагальнювати функцію підрядного...»; «Отже, на жаль, виходить, що шкільна граматики в «Курсі» не знайде потрібного наукового ґрунту», «Є в книзі й інші недоробки, але обмежимося сказаним», «Слід побажати, щоб автор у майбутньому подбав і про поліпшення способів і форм викладу матеріалу: в теперішньому структурному оформленні книгу читати важкувато», «Не-

має сумніву, що в наступних виданнях, а вони, безперечно, будуть, автор усуне все те, що знижує якість його праці» тощо).

Наголосимо й на терміновживанні у працях зі стилістики, граматики, це може стати предметом вивчення мови науки середини ХХ ст. саме за дослідженнями І.Г. Чередниченка.

Якщо б уважний читач погортав сторінки фотокопій ділових документів, то відзначив би, що вони також відбивають часові маркери — становлення офіційно-ділового стилю на тлі впливу російської книжної традиції щодо певних граматичних форм: затвердити виконуючим обов'язки завідуючого кафедрою української мови (замість *виконувач обов'язків завідувача кафедри*), згідно наслідків голосування (замість *за результатами голосування*), про обрання по конкурсу (замість *щодо обрання за конкурсом*), включаючись в оголошений Вашим університетом конкурс... (замість *беручи участь в оголошеному...*), переїхати зможу при умові забезпечення (замість *за умови забезпечення*), диспут по захисту дисертації (замість *із захисту дисертації*), офіційний опонент (замість *офіційний опонент*). Застарілі з погляду сучасної практики і деякі лексичні одиниці, характерні для ділової практики, як-от *тов. Чередниченко*; лекції веде на належному *ідейно-теоретичному* і методичному рівні; *згідно Вашого наказу* я перебував у *командировці*.

Повертаємося до концепції монографії-довідника. Портрет Івана Григоровича на обкладинці книжки, рукописні уривки з його автобіографії, доповідної записки, фотокопія особистого підпису — це колаж із маркерами інтимізації, оживлення наукової праці з лінгвоперсонології, лінгвоісторіографії, яка поєднала п'ять концепційних планів: часово-просторовий, мовно-діахронний, індивідуально-авторський, науково-просвітницький, навчально-дидактичний. Кожний із них виразний, продуманий і спрямований на перспективу продовження серії «Історіографія мовознавчої науки в Чернівецькому університеті», що ґрунтується завдяки копіткій, наполегливій праці авторів концепції видання та впорядників, професора Олени Валентинівни Кульбабської, доцентів Оксани Василівни Максим'юк і Наталії Олександрівни Шатілової, на засадах творчості, залюбленості і пізнанні свого — українського — коріння вічного древа буття науки.

Рецензію отримано 13.01.2026

Рецензію схвалено 19.03.2026

Рецензію опубліковано 08.04.2026

Svitlana Bybyk, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Leading Researcher in the Department of Stylistics,
Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: sbybyk2016@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>

LINGUISTICS AND CRITICAL HERITAGE —
A SOURCE OF THE HISTORIOGRAPHY OF SCIENCE
AND HISTORIOSOPHY OF LITERARY PRACTICE

Review of: O.V. Kulbabska, O.V. Maksym'yuk, N.O. Shatilova (Ed.).

***Name in Science. Professor Ivan Cherednychenko:
monographic and reference edition***

Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yu. Fedkovycha, 2024.
512 p., portrait. (Series “Historiography of linguistic science at Chernivtsi University”)
(in Ukrainian).